

¹¹ Ковалева И.Ф., Морковина И.В. Неолитическое поселение в урочище Турова Гора // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989.

¹² Морковина И.В. Поселение у села Богдановка на р. Самаре // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1988.

¹³ Котова Н.С. Указ. соч. — С. 93—95.

¹⁴ Там же. — Рис. 12, 4.

¹⁵ Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура. — Киев, 1968. — С. 156.

¹⁶ Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — Киев, 1991. — С. 32, Рис. 25, 5; Даниленко В.Н. Указ. соч. — С. 46.

¹⁷ Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля В1 // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999.

¹⁸ Див. табл.: Telegin D.Ja., Kovaliukh N.N., Potekhina I.D., Lillie M. Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of the Neolithic — Copper Age Cultures into periods for Ukraine // Radiocarbon and Archaeology. — 2000. — № 1.

¹⁹ Див. табл.: Телегин Д.Я. Новые раскопки поселения Каменная Могилла в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990.

²⁰ Див. табл.: Lillie M.C. The Mesolithic-Neolithic transition in Ukraine: new radiocarbon determinations for the cemeteries of the Dnieper Rapids Region // Antiquity. — 1998. — №72.

Одержано 27.02.2002

Н.С. Котова

ПЕРИОДИЗАЦИЯ И ХРОНОЛОГИЯ АЗОВО-ДНЕПРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Существование азово-днепровской культуры охватывает период около 1200 лет. Ее неолитический период датируется 5100—4350 гг. до н. э. и синхронизируется с сурской и киево-черкасской культурами, а также с поздними памятниками буго-днестровской культуры. Энеолитический период, синхронный Триполью А и ранней среднестоговской культуре, датируется 4350—3900 гг. до н. э.

N.S. Kotova

DIVISION INTO PERIODS AND CHRONOLOGY OF AZOV-DNIEPER CULTURE

Existence of Azov-Dnieper culture covers about 1200 years. Its Neolithic period dates from 5100 to 4350 BC and synchronized with Surskaja and Kiev-Cherkassy cultures, and also with late sites of Bug-Dniester culture. The Eneolithic period, which is synchronous to Tripol'e A and to the early faze of Sredny Stog cultures, dates from 4350 to 3900 BC.

С.В. Полін

ПРО ПОГРАБУВАННЯ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ У РАЙОНІ ЧОРТОМЛИКА

Подано аналіз пограбування Чортотлика та навколишніх курганів. Особливу увагу приділено історії пограбувань XIX — початку XX ст. Уперше опубліковано лист етнографа П. Рябкова 1910 р. з характеристикою грабіжників, методів та масштабів їхньої роботи в районі кургану Чортотлик.

У 1862—1863 рр. І.Є. Забелін досліджував скіфський царський курган Чортотлик, розташований біля сучасного с. Чкалове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. ¹. Він одержав сенсаційні результати, але курган, згідно з методикою того часу, було досліджено частково. У 1979—1986 рр. експедиція Інститу-

© С.В. ПОЛІН, 2003

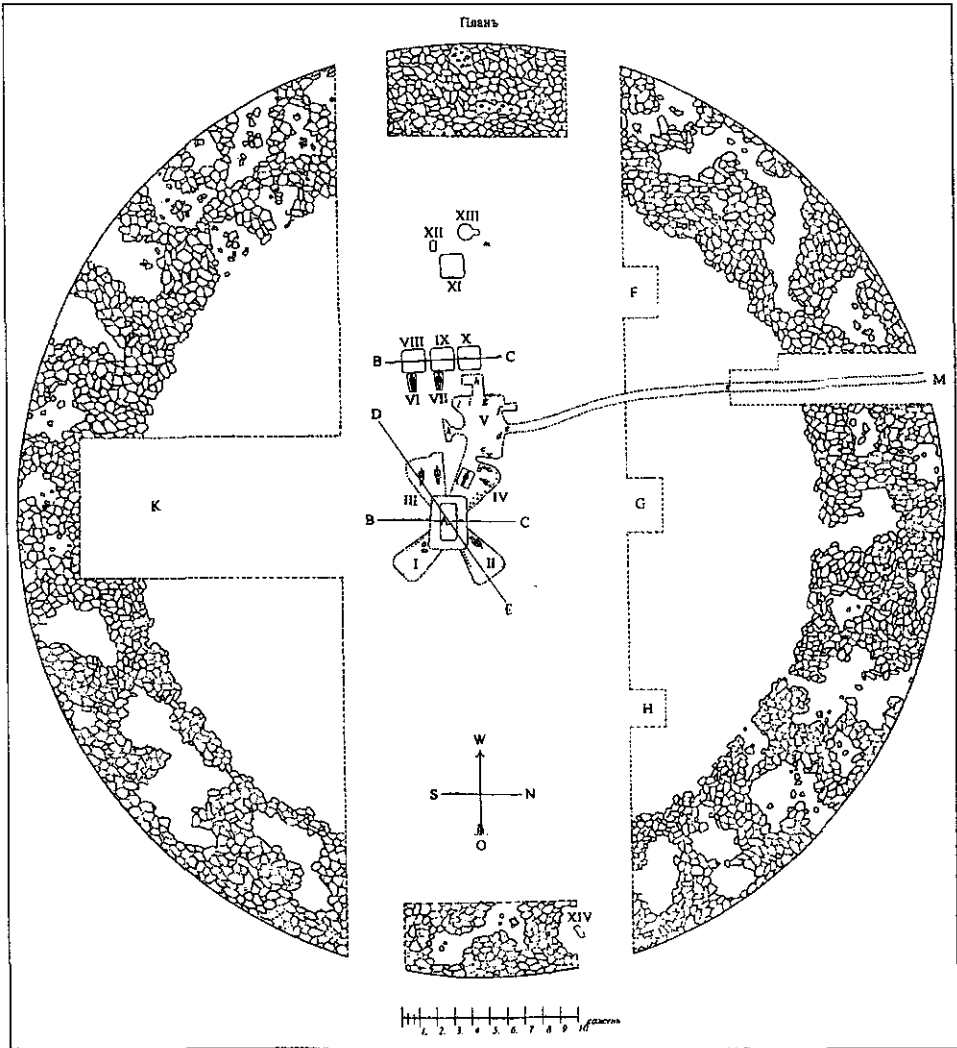


Рис. 1. Загальний план Чортомлика за дослідженнями 1862—1863 рр. (за: І.Є. Забелін // ДГС, II, атлас, табл. Г)

ту археології АН УРСР завершила дослідження кургану². Паралельно було досліджено курганні могильники, що його оточували, де розкопано понад 50 скіфських курганів V—IV ст. до н. е.³ У процесі цих розкопок виявилася майже 100%-на пограбованість скіфських могил. Деякі з пограбувань відбулися ще в скіфський час, проте більшість курганів були пограбовані в XIX — на початку XX ст. або навіть і двічі — у скіфський і в наші часи.

Характер стародавніх пограбувань часто свідчить про інформованість грабіжників стосовно конструкції поховальних споруд і складу інвентарю. Стародавніх грабіжників не цікавили дрібні речі, навіть вироби з дорогоцінних металів. Їх дії були націлені на якісь конкретні високоцінні предмети. У похованнях, пограбованих у скіфський час, нерідко залишаються досить повні набори речей, які дають уяву про їх загальний характер. Найбільш цікавим щодо цього є пограбування самого Чортомлика.

Центральна гробниця Чортомлика мала складну конструкцію (рис. 1). У кутах великої вхідної ями на глибині 15,25 арш. (10,85 м) були влаштовані чотири чималі камери I—IV. До північно-західної камери IV приєднувалася додаткова камера V, найбільша за площею. Її незвичайне розташування щодо всіх інших викликало сумнів у наступних дослідників стосовно одночасності всієї поховальної конструкції. Виникла думка про існування двох різних поховань з

двома окремими вхідними ямами, надзвичайно близько розташованих одне до одного і штучно з'єднаних унаслідок обвалу відокремлювальної стіни. Проте окремої вхідної ями до другого поховання в розкопі, що заклав в Чортомлику І.Є. Забелін, не існувало. На рівні материка над камерою V він дослідив велику овальну пляму чорнозему, яка на глибині 3,5 арш. (2,5 м) переходила в рушений материк, що дало підставу вбачати в цій плямі провал над підземеллям, розташованим значно глибше. З північного боку на глибині 2 саж. (4,3 м) у це провалля з півночі входив грабіжницький хід з арочним склепінням 1,5 арш. (1,06 м) у діаметрі (рис. 1, е). Оскільки між плямою V і вхідною ямою Центральної гробниці материк також був розтрісканим, що постійно загрожувало обвалом, уся площа камер IV і V була досліджена відкритим розкопом згори на всю глибину поховання, що досягала 12,2 м. І.Є. Забелін не описав схему цього розкопу, але керуючись описом розкопу насипу та вхідної ями Центральної гробниці, можна не сумніватися, що з усіх боків на певній глибині були влаштовані додаткові уступи для запобігання обвалів та полегшення викидання ґрунту, тобто за периметром камер IV та V на рівні материка були зроблені великі прирізки, які не виявили додаткової вхідної ями⁴

І.Є. Забелін повністю дослідив грабіжницький хід. Останній починався з північно-західного боку кургану, де була вирита кругла яма діаметром 4 саж. (8,5 м), оточена валом ґрунту в 3 саж. (6,4 м) завширшки (рис. 1, М), який, на думку дослідника, був викинутий з грабіжницького ходу⁵.

Хід досліджували одночасно з двох боків: від його початку біля північно-західної підшови кургану та назустріч — від виходу до плями провалу V. На початку входу його було завалено великими каміннями. Далі були знайдені уламки залізних скоб, бронзовий наконечник стріли та пращовий камінь. Упродовж перших 14 саж. траплялися кінські та окремі людські кістки, які походили від двох різних скелетів. Перед виходом у пляму V протягом останніх 6 саж. на дні було прослідковано тонкий прошарок червоної глини, яка походила із самого дна камери V⁶

Грабіжницький хід від місця входження в пляму V протягом наступних 2 саж. дуже різко знижувався з глибини 2 саж. (4,3 м) до 10 арш. 6 верш. (7,4 м) біля місця з'єднання камер IV і V, де було знайдено неповний перемішаний скелет людини (рис. 1, с). Окремі кістки людини траплялися і під цим місцем до глибини 13 арш. (9,2 м). За розташуванням шарів глини і прошарку чорнозему до 1 верш. (4,5 см) завтовшки І.Є. Забелін прослідив грабіжницький хід до глибини 15 арш. (10,7 м). На думку дослідника, виявлені кістки були залишками грабіжника, який загинув під обвалом. У камері V (глибина дна 12,2 м) все було порушене, що, з погляду І.Є. Забеліна, свідчило про грабіжницькі пошуки. При цьому він вважав головним місцем поховання в Чортомлику дно вхідної ями Центральної гробниці (рис. 1, А), і оскільки воно виявилось порожнім, то дослідник також вважав його пограбованим. Проте сліди пограбування через вхідну яму згори були відсутні. Тому І.Є. Забелін не зміг збагнути, як грабіжники з камери V потрапили до вхідної ями, обминувши камеру IV, яка залишилася цілою. Дослідник висловив і протилежну думку, згідно з якою вхідна яма була тільки входом до всіх підземель, головним з яких була камера V з похованням царя⁷. Останнє уявляється найбільш реальним трактуванням Чортомлицького комплексу.

Розкопки Чортомлика в 1979—1986 рр. підтвердили відсутність другої вхідної ями в кургані і, отже, остаточно довели єдність усієї конструкції Центральної гробниці (рис. 2). Дослідники також дійшли висновку, що через грабіжницький хід, що починався з північно-західної поли кургану, спочатку було пограбовано Північну впускну могилу, потім прокопано довгий хід до центру, через який пограбували лише камеру V. Пограбування було частковим, оскільки на той момент уже відбувся обвал склепіння й грабіжники не змогли розібратися в потужних завалах ґрунту і, тим більше, виявити прохід до камери IV. На їх думку, скупчення кісток, яке І.Є. Забелін назвав залишками грабіжника, було місцем, де грабіжники перебирали ґрунт, витягнутий з поховальної камери⁸. Проте така «рішучість» щодо цього питання здається необґрунтованою. Це скупчення було виявлено в місці різкого зниження рівня грабіжницького лазу. Як писав І.Є. Забелін, «лазейка почти отвесно опускалась вглубь, в подземне-

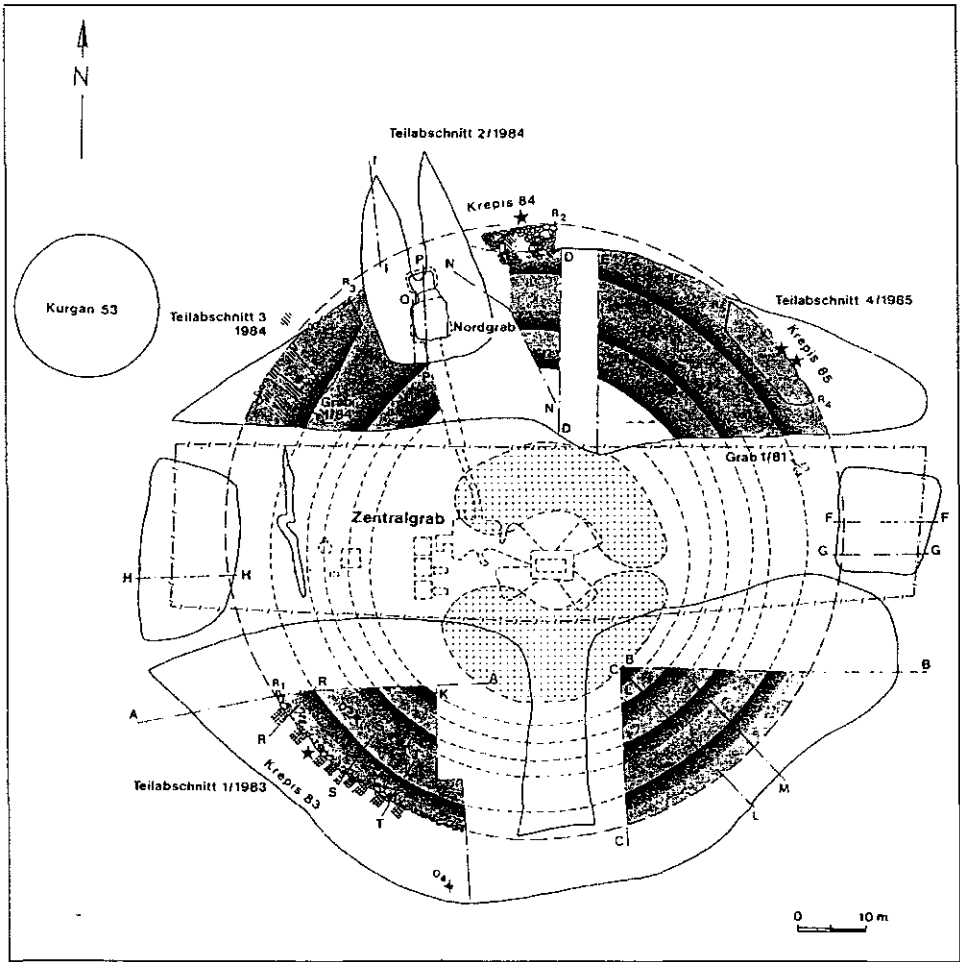


Рис. 2. Загальний план Чортомлика за дослідженнями 1979—1985 рр. (за: Rolle, Murzin, Alekseev, 1998, Abb. 15)

льє»⁹. Для розташування тут грабіжницького «сортувального майданчика» просто не було місця. Тому незрозуміло, на чому знаходилося скупчення кісток. Воно могло тільки «висіти» в ґрунті заповнення ходу. Крім того, проходження грабіжницького ходу через свіжий обвал узагалі неможливе. Гадаю, що на час першого пограбування відбулося лише часткове обвалення склепіння, унаслідок якого грабіжники проникли в порожнечу, де вони й мали змогу перекопувати товщу обвалу, і тільки остаточне падіння стелі припинило їх діяльність. У цілому інтерпретація І.Є. Забеліна — припинення грабунку внаслідок обвалу й загибелі одного з його учасників — добре пояснює, чому пограбування камери V було таким поверховим і чому грабіжники не знайшли камеру IV та інші підземелля.

Таке трактування добре пояснює й обставини, пов'язані з пізнім пограбуванням. У Північній могилі в 1985 р. було знайдено залізне окуття дерев'яної лопати, дату якого визначено досить розпливчато — час після втрати скіфами панування в Північному Причорномор'ї¹⁰. Жодний кочовий народ, що наслідував скіфам у Північному Причорномор'ї, не мав у своєму репертуарі таких лопат, і, швидше за все, цей виріб належить уже до нового часу — початку заселення Новоросії. Грабіжники того періоду вже нічого не знали ні про Північну могилу, ні про конструкцію Центральної гробниці і тільки завдяки викиду, що лежав біля кургану, знайшли й розчистили початок старого ходу. Немає доказів тому, що вони повторно обчистили камеру Північної могили. Залишки лопати були знайдені на дні на вході в грабіжницький лаз із камери Північної могили.

тому не виключено, що пізні грабіжники не змогли розібратися в материковому обвалі камери Північної могили, пройшли поверх завалу камери до початку лазу, кинули там поламану лопату і пройшли в центр кургану аж до початку провалу над камерою V, який на той час уже досяг товщі насипу. Унаслідок останнього обвалу вони вже не змогли повторно проникнути до камери V та інших підземель. На мою думку, останнє пограбування було безрезультатним і тільки завдяки тому Чортотлик зберіг свої скарби, на відміну від майже всіх царських курганів. Отже, через один і той же хід відбулося два пограбування — одне в скіфський час і друге, імовірно, в XVIII — на початку XIX ст.

Не припинялася скарбошукацька діяльність на Чортотлику і в першій половині XIX ст. І.Є. Забелін відзначив на верхівці кургану ряд ям, які вважав слідами діяльності місцевих шукачів скарбів. Існував також місцевий фольклор про закопані в кургані скарби і пастуха, який років за 30—40 до розкопок І.Є. Забеліна з північного боку кургану викопав срібне сідло зі стременими і цілий скарб старовинних талерів, що, можливо, і свідчить про час останнього пограбування. Крім того, наприкінці першого сезону розкопок Чортотлика розріз кургану навмисне не було доведено до підосви кургану на 1,5—2 саж. як для запобігання затопленню розкопу весняною водою, так і для збереження кургану від грабіжників, що свідчить про досить широке поширення цього промислу в той час ¹¹.

Дослідження грабіжницького ходу І.Є. Забеліним свідчить про те, що на час його розкопок уже існував хід, на початку заповнений чорноземом. Цей хід було зроблено поверх материкового заповнення вхідної ями й обвалів глини над камерою Північної могили, яким дослідник і дійшов до центру. Те, що пізніше пограбування відбулося порівняно незадовго перед розкопками І.Є. Забеліна, доводить опис грабіжницької ями — велика кругла, діаметром 4 саж. (8,5 м), оточена валом ґрунту 3 саж. завширшки. Якби пограбування мало місце тільки в скіфський час, то на час І.Є. Забеліна від ями не залишилося б і сліду. Як приклад можна навести курган Чортотлицька Близниця, пограбований величезною ямою з його верхівки, що спричинило повний обвал камери на площі до 30 м². Це пограбування, за свідченням П. Рябкова, відбулося раніше 1910 р. (див. нижче). На час розкопок у 1984 р. на поверхні Чортотлицької Близниці сліди колишнього грабіжницького ходу були помітні у вигляді невеликого заглиблення великої площі ¹². Безсумнівно, велику грабіжницьку яму під схилом величезного кургану за 2 тис. років неодмінно би замило ґрунтом нанівець.

На жаль, в обох публікаціях та звітах про останнє дослідження Чортотлика немає опису розкопок грабіжницького ходу. Їх результати викладені суперечливо й поверхово. З одного боку, підтверджуються глибина ходу, зафіксована І.Є. Забеліним, — 2 саж. (4,3 м), і те, що далі на південь від Північної могили аж до провалля над камерою V цей хід був майже горизонтальним, різко знижувався лише на останній ділянці. З іншого боку, глибина камери Північної могили, звідки хід бере початок, становила 6,3 м ¹³. Автори дослідження чомусь не зіставили ці фактори.

На польовому фотознімку 1985 р. можна визначити розміри входу до грабіжницького ходу з Північної могили — ширина 1,8 м, висота до 4 м ¹⁴. У німецькому варіанті публікації на загальному розрізі-реконструкції кургану грабіжницький хід, виходячи з Північної могили, поступово піднімається вгору десь на середині довжини не менше ніж на 1 м і біля провалу над камерою V, яка не показана на розрізі, має вийти на глибину, встановлену І.Є. Забеліним. Чомусь висота ходу дорівнює 2,5 м (рис. 3), але в тексті про все це ані слова ¹⁵. Проте в 1981 р. при спробі дослідження Центральної гробниці відкритою траншеєю в її стінці було виявлено вихід грабіжницького ходу до центру, неподалік від місця його фіксації І.Є. Забеліним. Дно знаходилося на глибині 5,28 м від стародавнього горизонту, ширина становила 1,6 м, висота — 1,3—1,4 м ¹⁶. І.Є. Забелін виявив тут хід на глибині 2 саж. (4,3 м). Причина розбіжності має пояснення. Як було встановлено в 1979 та 1981 рр., розкоп кургану І.Є. Забелін поглибив нижче рівня давньої поверхні на 0,7—1,0 м і врізав у материк на 0,2—0,5 м. що, на думку Б.М. Мозолецького, свідчило про добросовісність дослідника, намагання не пропустити жодної дрібниці ¹⁷. Найімовірніше, у звіті І.Є. Забеліна використано замірювання від цього рівня. Якщо до його 2 саж. (4,3 м) додати 0,7—1,0 м, знятих нижче

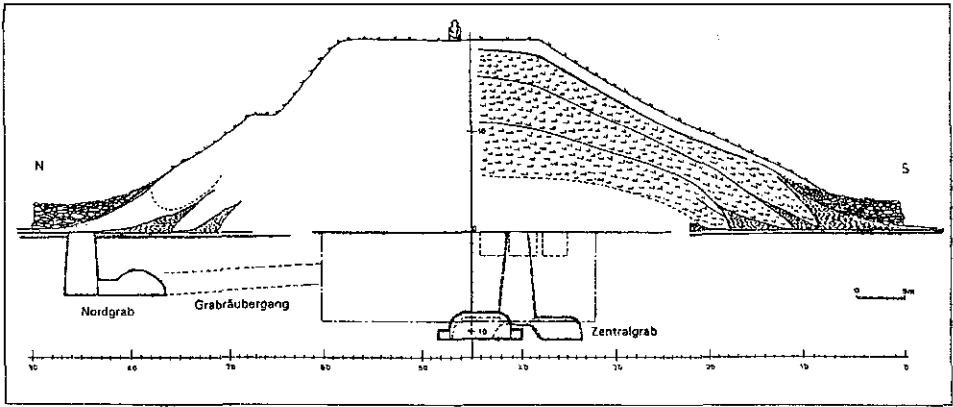


Рис. 3. Реконструкція розрізу Чортомлика (за: Rolle, Murzin, Alekseev, 1998, Abb. 23a)

рівня давнього горизонту, то дані повністю збігаються. Отже, грабіжницький хід від Північної могили не тільки не був горизонтальним і не опускався в напрямку до центру, а навіть підіймався від 6,2 до 5,3 м перед проваллям над камерою V і різко спускався додолу в його межах.

Нещодавно з'явилася нова дуже своєрідна інтерпретація підкурганних споруд Чортомлика. На думку Ю.В. Болтрика, грабіжницький хід є дромосом, який з'єднував Північну могилу, яка є не могилою, а Північною входною ямою, з Центральною гробницею. Дослідник вважає, що Центральна гробниця з комплексом супроводжувальних поховань людей і коней і так звані Північні входна яма та дромос були створені одночасно, одночасно перекриті єдиним курганом та є елементами єдиного поховального акту. Якщо виходити з моделі кургану Огуз, яка, з погляду Ю.В. Болтрика, чомусь має бути шаблоном поховального обряду скіфів царських, через входну яму Центральної гробниці вносили трупи підлеглих, а царя було внесено через так звані Північні входну яму та дромос ¹⁸.

В основу такого перегляду конструкції Чортомлика й майже всіх курганів вищої знаті степової Скіфії покладено схему Центральної поховальної споруди в кургані Огуз. Тут досліджено унікальну конструкцію — боспорський кам'яний склеп з уступчастим склепінням, складений з тесаних блоків, які були скріплені залізними скобами із свинцевою заливкою, розміром 6,4 × 6,4 м. Цей склеп було влаштовано у великій ямі розміром 16,3 × 16,3 м на глибині 6,4 м. До неї від горизонтальний підземний дромос завдовжки 35 м, який починався у великій входній ямі такої самої глибини з чотирма нішами по кутах і сліпим ходом. У відкритий котлован зі склепом згори вели два спуски, які були призначені для завезення каміння для будови і поховання супроводжуваних осіб. Поховання самого царя було здійснено через входну яму і дромос уже після спорудження первісного кургану ¹⁹, тобто тут була повністю відтворена поховальна споруда боспорського типу. У цілому це унікальний випадок у поховальній практиці степових скіфів, коли за якихось, мабуть надзвичайних, причин одного з найвидатніших царів Скіфії було поховано за боспорським обрядом. Проте реалізація боспорського канону була виконана на скіфський лад, «з поправкою на місцевість». Склеп було влаштовано не на поверхні, а в ямі на великій глибині. Дромос також знаходився не на поверхні і збудований не з каменю; його було створено у вигляді підземного ходу з голими стінами, і починався він, хоч і за межами кургану, але не на денній поверхні, а на дні глибокої входної ями. Випадок, ще раз наголошую, унікальний, дуже дивний, цікавий, який ще чекає свого пояснення. Нічого подібного ми не знаємо.

Боспорські ідею конструкції Центрального поховання Огузу, а також в цілому поховальний обряд (надзвичайно підкреслений в кургані багатьма зразками типово боспорського поховального інвентарю ²⁰), які чужі для скіфського степу, Ю.В. Болтрик намагається «натягти» на скіфські за суттю й формою степові пам'ятки. Він вважає, що всі кургани скіфської знаті, де є довгі дромоси (такими оголошуються й більшість грабіжницьких ходів), що ведуть до центральних поховань з поли курганів, є одночасними, одноактними в повному розумінні цього

слова. Як пише Ю.В. Болтрик про Олександропіль: «весь комплекс кургану Олександропіль [Центральне поховання з супроводжуючим кінським, підзаховання в нього через довгий дромос, а також окрема впускна північно-східна могила. — П.С.] було утворено в один проміжок часу, усі споруди в комплексі відповідають одній меті — забезпечити належний рівень відбуття в потойбічний світ ключової особи держави»²¹. За браком місця я не маю можливості зробити аналіз усіх прикладів, але хочу підкреслити хибність самої ідеї, відсутність доказів, а також ігнорування фактичних даних. Обмежусь лише Чортомликом, який є найяскравішим прикладом аргументації Ю.В. Болтрика.

Грабіжницький хід у Чортомлику перетворюється на дромос тому, що його розміри, з погляду Ю.В. Болтрика, збігаються з розмірами дромосів Огузу та Олександрополю²². Виникає запитання — які розміри? Ті, що зафіксував І.Є. Забелін, — хід з округлим склепінням діаметром 1,5 арш. (1,06 м) чи розміри, виявлені в 1981 або в 1985 р.? Чомусь автор вважає, що І.Є. Забелін пройшов по напівзаваленому ходу тільки через порожнечу, яка існувала між склепінням і обвалом ґрунту, що лежав на дні ходу. Проте грабіжницький хід І.Є. Забелін прочистив повністю, про що свідчать ряд знахідок і прошарок глибинної червоної глини, виявлені першодослідником на дні, про що згадувалося вище, тобто було вийнято заповнення, прочищено дно, а також підрубано склепіння для збиття заколів, як це завжди робиться під час досліджень скіфських могил. Немає сумніву, що хід розкопували не на зафіксовану висоту — 1,06 м, дуже незручну для копання, а на дещо вищу, для полегшення роботи, тобто після розкопок розміри ходу вже значно перевищували первісно зафіксовані 1,5 арш. Про великий об'єм ґрунту, вийнятого з грабіжницького ходу, недвозначно свідчить вал викиду І.Є. Забеліна, зафіксований під час зйомки 1978 р.²³. Згідно із замірами маркшейдерів цей об'єм становив 210 м³.

Скоріш за все, розкоп Центральної гробниці після розкопок І.Є. Забеліна був в основному засипаний, і тому вихід грабіжницького ходу, дещо розширений в процесі розкопок, все ж такі зберіг розміри, близькі до первісних, що і було зафіксовано в 1981 р. І ці розміри не мають нічого спільного з розмірами дромосів Огузу або Олександрополя. Проте зовнішній вхід грабіжницького ходу з північного боку кургану довго був відкритим, про що свідчить характерне заповнення над камерою Північної могили. Це надзвичайно посилює обвали склепіння, які більше ніж за 100 років, що минули з часу першого дослідження, на вході досягли майже 4 м заввишки (що відображено на фото 1985 р.), а також призвело до повного замикання ґрунтом грабіжницького ходу на всьому його протязі. І чомусь ці розміри, на думку Ю.В. Болтрика, треба вважати первинними. Мабуть, тому він тут за аналогією з Огузом, Олександрополем і Жовтокама'янкою розміщує частину супроводжуючих поховань коней²⁴, на існування яких у дійсності немає не тільки жодного натяку, а й просто вільного місця. Утім, це тільки вхід, а далі до центру цей грандіозний «дромос» перетворюється на звичайний грабіжницький хід досить скромних розмірів.

Чомусь Ю.В. Болтрик проігнорував опис грабіжницького ходу першодослідника і безпідставно замінює своїм варіантом, згідно з яким хід під повільним нахилом входить в камеру V. Проте це нічим необґрунтована фантазія автора. За однозначним описом І.Є. Забеліна глибина ходу від 2 саж. (4,3 м) або 5,3 м, за сучасними даними, біля краю провалу над камерою V, далі на відстані 2 саж. різко, за його словами, майже вертикально спускалась вниз ледь не до дна, яке тут знаходилося на глибині близько 12,2 м. Про яке ж поступове зниження може йтися?

Абсолютною фантазією є й інтерпретація Північної могили Чортомлика. Чомусь автор, незважаючи на наявність заслону, який відділяв вхідну яму від камери²⁵, усю споруду перейменовує на вхідну яму з господарськими нішами. Не зупиняє його навіть знахідка в камері кісток чоловіка похилого віку — понад 65 років, з характерними ознаками «царської» хвороби²⁶. Оскільки мені довелося брати участь у дослідженні Північної могили в 1985 р., можу засвідчити, що ніяких стінок вхідної ями у верхніх шарах над камерою не зафіксовано. Це були невиразні стіни материкового провалу, і стінки самої камери з великими труднощами, зважаючи на однаковий колір і щільність ґрунту обвалу стелі й материка стінок, було виявлено на останніх 1,5 м глибини. Переплутати вхідну яму з проваленою катакомбою взагалі важко навіть некваліфікованому досліднику. Тому про це не може й мовитися.

Якщо виходити з одночасності всіх споруд Чортомлика, то єдиним вирішальним аргументом на користь усіх цих фантазій могла бути тільки наявність материкових викидів із усіх поховань на денній поверхні в межах насипу кургану. Величезний викид з Центральної гробниці об'ємом понад 400 м³ і викиди супроводжували могили в його складі були повністю досліджені в 1864 р. і частково в 1981 р.²⁷ Досліджуючи поширення кургану на південь, І.Є. Забелін додатково прорізав насип траншеєю завширшки 8 саж у цьому напрямку до південного краю кургану (рис. 1, К)²⁸. Так само уважно він досліджував малими прирізками всі цікаві зміни ґрунту в північному напрямку. Якби тут були якісь натяки на другий викид, І.Є. Забелін цього не проминув би.

Відповідно до реконструкції Ю.В. Болтрика, об'єм викиду з гіпотетичних Північної вхідної ями та дромосу мав бути більший, ніж викид з Центральної гробниці, — близько 470 м³. Проте під насипом кургану нічого подібного не було знайдено. Реальний викид із Північної могили, досить невеликої за об'ємом, був частково забитий до її вхідної ями і, мабуть, частково схований під камінням кріпиди над ямою. А весь викид із грабіжницького ходу, який дійсно існував, — спочатку кільцевий вал діаметром 8 саж., завширшки 3 саж., що за описом І.Є. Забеліна лежав кругом ями (хвости від нього, які відходили за межі кургану, проіснували до 1981 р., коли були зняті під час досліджень²⁹), а потім вал протяжністю 45 м, об'ємом в 210 м³, який виник після розкопок І.Є. Забеліним цього ходу, знаходився уже на полі проти початку зазначеного ходу в курган.

Із цього приводу треба згадати грабіжницький хід на Першому Мордвинівському кургані. Конструкція його Центрального поховання була аналогічною Чортомлицькому. Тут грабіжники також вирили хід завдовжки 20 м з північно-західної поли кургану, ввійшли у вхідну яму на глибині 3,65 м, вертикальним ходом спустилися під стінкою до дна на глибину 8,3 м і тут пограбували лише дві з чотирьох камер, але саме ті, де знаходились головні небіжчики. Дві камери з супроводжуваними похованнями служників та інвентарем залишилися недоторканими. Ніяких сумнівів щодо грабіжницького характеру цього ходу немає. Після його прочищення під час досліджень у 1914 р., унаслідок подальших обвалів склепіння й стінок, під час розкопок у 1970 р. грабіжницький лаз мав 1,8—2 м завширшки і 1—1,9 м заввишки³⁰, тобто тут конструкція грабіжницького ходу і його подальша доля в багатьох деталях нагадує пограбування Чортомлика.

Усі обставини, відомі за матеріалами розкопок Чортомлика в 1864 та 1979—1986 рр. не дають жодних підстав для інтерпретації Ю.В. Болтрика. Не менш «обґрунтованою» є запропонована синхронність усіх споруд і в інших курганах Скіфії. Утім, про це — у свій час у належному місці.

Пізнє пограбування курганів розпочалися після того як степове Північне Причорномор'я увійшло до складу Російської імперії. Поява нового землеробського населення, жодними традиціями не пов'язаного з кочовим степом, почасти навіть з ворожим ставленням до нього, спричинило таке ж вороже споживацьке ставлення до місцевих пам'яток — курганів, кам'яних баб та ін. Слід також зазначити, що й до старих християнських могил ставлення було таким самим. У 1709 р. загопи полковників Яковлева та Галагана за наказом Петра I, щоб покарати за перехід кошового отамана Головка до Карла XII, знищили Чортомлицьку Січ і запорозький цвинтар при ній. Ці дії все таки мали якусь мотивацію — воєнні події, кара за зраду. Протягом же XVIII — серелини XIX ст. більшість запорозьких кладовищ на нижньому Дніпрі були зруйновані місцевими селянами, які звозили з козацьких могил кам'яні хрести для господарських потреб, перекопували могили в пошуках міфічних скарбів. За часів Д.І. Яворницького збереглися лічені могили запорожців³¹. І таке відбувалося не тільки на нижньому Дніпрі. У с. Пархомівка Харківської губернії на місцевому цвинтарі існували могили козацьких часів, в яких подеколи знаходили квартали з горілкою. У селі існував фахівець з пошуку саме таких могил з горілкою — Мусій Ткаченко³².

Особливе місце в історії пограбування старожитностей півдня України займає район м. Керч, колишнє місцерозташування стародавньої столиці Боспорського царства. З розбудовою керченської фортеці та гавані почалося масове знищення старожитностей³³. Каміння для будівництва добували в навколишніх курганах стародавнього некрополя Пантікапей, здебільшого складених з каменю.

При цьому у великій кількості розкривали стародавні гробниці. Так, у 1820 р. було відкрито курган Патініоті, у 1830 р. — Куль-Оба³⁴.

З розвитком керченського порту, появою тут значної кількості іноземних купців, вітчизняних та іноземних освічених мандрівників, колекціонерів, які знайомилися зі стародавньою Пантікапеею, не пізніше початку ХІХ ст. тут виник ринок давньогрецьких старожитностей. Цінні знахідки збувалися іноземцям для вивезення за кордон³⁵. Постачальниками були професійні розкопщики-грабіжники, так звані щасливчики, для яких добування старожитностей було джерелом існування.

Уже в 1805 р. на підставі подання академіка Г.К.Е. Келера про масове пограбування та знищення керченських старожитностей імператор Олександр І видав Указ «Об ограждении от разрушения и расхищения древностей Крыма»³⁶. Керуючись цим, Херсонський (Новоросійський) військовий губернатор А.Е. Рішельє наказав «иметь надзор, чтобы частными лицами, по Крыму путешествующими, не было собираемо древних редкостей...»³⁷.

І хоча уряд уживав заходів для вивчення та охорони керченських старожитностей (були призначені спеціальні урядові чиновники для здійснення контролю за розкопками і збереженням пам'яток, з 1826 р. після відкриття Керченського музею старожитностей цим також займався його директор), діяльність «щасливчиків» продовжувалась. Особливо зухвалим було пограбування кургану Куль-Оба під час його розкопок у 1830 р.

На той час дослідження склепу Куль-Оби були вже майже завершені. Після виявлення тут великої кількості найцінніших знахідок царського рівня вже ніхто не чекав нічого особливого. Розкопки закінчувалися восени, і охорона потерпала від нічних холодів. Після того як перекриття склепу почало обвалюватися на очах сотень глядачів, вирішили, що туди вже ніхто не наслідиться увійти. Вхід було додатково завалено камінням, і на одну ніч склеп залишився без охорони. Проте на ранок вхід виявився відкритим, склеп було повністю розчищено від обвалів, його підлогу, викладену великими плитами, виламано по всій площі.

Лише завдяки особистим зв'язкам уже взимку П. Дюбрюкс зміг знайти грабіжників і довідатися про результати пограбування. Після того як археологи та охорона покинули курган, 8 чи 10 чоловіків, які пересховувалися за найближчим бугром, швидко розчистили вхід. Під завалом у склепі, на нерозчищеній археологами ділянці підлоги вони знайшли розсип золотих бляшок, а під плитами підлоги — схованку або ще одне поховання, де було виявлено величезну кількість різноманітних дорогоцінних виробів. Удалося повернути лише незначну частину викрадених речей. За одну з них — відому куль-обську бляху у вигляді лежачого оленя — за наказом імператора Миколая І греку Дмитрію Бавро було сплачено 1200 карбованців. Більша частина знахідок, швидше за все, була продана ювелірам у переплавку, а таємний продаж окремих знахідок з Куль-Оби тривав ще в 1859 р.³⁸

Питання охорони пам'яток постійно залишалося гостро актуальним. Узагалі розкопки на півдні Росії до організації Археологічної Комісії проходили за відомством Міністерства внутрішніх справ (МВС). Власне, розкопки Олександропольського кургану проводив чиновник МВС А.В. Терещенко. В інструкції МВС директору Керченського музею від 07.04.1852 р. наказувалося: «в случае каких-либо замечательных открытий должны быть принимаемы меры против похищений и недопускаемы посторонние лица к осмотру найденных древностей, пока не будет все описано и принято под надлежащий надзор»³⁹.

Про діяльність грабіжників у ХІХ ст. у наших степах є дуже мало прямих свідчень. Як зазначав В.І. Гошквіч, такі дії як незаконні відбувалися таємно, і про сам процес і його результати знали тільки учасники справи. Проте навіть уривчасті відомості, зібрані лише по Херсонській губернії, а також окремі згадки в літературі свідчать про поширення грабіжництва. Десятки й сотні курганів мали свіжі сліди грабіжницьких розкопів, свідчення про їх пограбування були одержані від місцевого населення. Цим займались практично всі категорії населення: і селяни, і поміщики, і городяни⁴⁰. А.В. Терещенко навіть згадує грабіжницьке товариство «на паях»⁴¹. Судячи з усього, у селах України кінця ХІХ — початку ХХ ст. особа скарбошукача була досить звичайною та типовою. Недарма у І. Карпенка-Карого в п'єсі «Сто тисяч» фігурує Бонаventura-копач, який 30 років копав кургани та ніяк не міг розбагатіти⁴².

Активізація грабування курганів, з одного боку, може бути пов'язана з переходом землі у власність селянських общин після 1861 р., а з другого, як це не прикро, — із професійними археологічними розкопками. Після розкопок Олександрополя, Чортомлика, Огузу, коли можна було побачити підземні скарби на власні очі, у навколишніх місцевостях відбувалися масові грабування курганів. У ряді випадків до цього призводили помилки археологів.

У 1884 р. за дорученням власника Рижанівського маєтку (суч. Звенігородський р-н Черкаської обл.) Ю. Грінцевич розкопав частину Рижанівського кургану, нічого не знайшов і розкопки на цьому припинив. У полишеній траншеї в 1887 р. провалився ґрунт над невиявленою дослідником катакомбою. Селянин Андрій Маслюк знайшов тут золоті та інші речі. Наляканий знахідкою людського черепа, який розсипався в його руках, він припинив розкопки, а знайдені речі передав в Рижанівський маєток. Після цього Г. Осовський дослідив випадково відкрите поховання. Більша частина кургану так і залишилася нерозкопаною, і його дослідження були завершені тільки в наш час⁴³. Слід зазначити, що на поміщицьких землях у лісостепу грабіжницькі розкопки не набували широкого розвитку. Наприклад, Центральне поховання цього самого Рижанівського кургану так і залишилося непограбованим, що взагалі є винятковим випадком для скіфської археології.

Добре відома історія розкопок Деева кургану біля Нижніх Сірогоз на Херсонщині в 1891 р. М.І. Веселовський після виявлення вщент розграбованого центрального поховання розкопки припинив. У 1897 р. місцеві селяни в обвалі стіни розкопу М.І. Веселовського побачили непограбоване поховання заможної скіфянки⁴⁴.

Після малорезультативних розкопок Огузу М.І. Веселовським у 1891—1894 рр. більша частина кургану залишилася нерозкопаною, хоча офіційно з боку Археологічної Комісії пам'ятка вважалася дослідженою. Протягом наступних років група місцевих селян таємно добувала в кургані цінні речі, які надсилали в Археологічну Комісію до Санкт-Петербурга, за що отримувала пристойну оплату. Археологічна Комісія для стимулювання надходжень старожитностей виплачувала винагороду за знахідки не тільки за вартість дорожнього металу, а й за їх наукову цінність. Особливо вдалими для скарбошукачів на Огузі були 1901 — початок 1902 рр., коли внаслідок обвалу стіни розкопу М.І. Веселовського відкрилися нові підземелля. Тут було знайдено величезну кількість найрізноманітніших предметів. Інформація про знахідки потрапила до газет і набула широкого розголосу. З великими зусиллями поліція змогла припинити скарбошукацьку лихоманку, яка на той час набула масового характеру. Об'єктом пошуків селян був уже не тільки Огуз, а й навколишні кургани, які перекопали майже всі. Було проведено поліційне розслідування, відібрано велику кількість знахідок, у тому числі й близько 700 виробів із золота. До відповідальності перед законом було притягнуто 33 селянина. Проте представник Археологічної Комісії В.М. Рот, який прибув на місце вже після основних подій, викупив у селян ще чималу кількість цінних знахідок⁴⁵.

Пізні пограбування відрізняються від стародавніх нищівним характером. Якщо грабіжники скіфського часу обмежувалися найкоштовнішими речами, то в пізні часи повністю знищували скелети похованих і забирали всі речі, які могли мати цінність для колекціонерів. Саме таку ситуацію прослідковано в курганах біля Чортомлика і в цілому в околицях м. Орджонікідзе⁴⁶. Крім самого характеру пограбувань, їх пізнє датування підтверджується й відповідними знахідками.

Уже згадувалося про знахідку залізного окуття лопати в Північній могилі Чортомлика. Крім того, у кургані Чортомлицька Близниця, дослідженому в 1984 р., у ретельно пограбованій центральній могилі були знайдені уламки горілчаної кварти XIX ст.⁴⁷. У 1980 р. в кургані № 5 біля с. Ізобільне в грабіжницькому ході було знайдено мідний п'ятак кінця XIX ст.⁴⁸, біля с. Кірове в кургані № 5 — табатирка з пап'є-маше та уламки полив'яної миски XIX ст.⁴⁹. Усі ці пограбування набули масового характеру після сенсаційних знахідок І.Є. Забеліна в Чортомлику, коли селяни з навколишніх сіл на власні очі побачили скіфські скарби, що зберігаються в курганах. На жаль, робота археологів постійно пробуджує хижацькі інстинкти серед місцевого населення.

Б.М. Мозолевський під час розкопок Товстої Могили в 1971 р. познайомив-

ся з правнучкою такого грабіжника. Її прадід — Ларивон Павлович Живиця — під час розкопок Чортомлика був 10—12-річним хлопцем. Натхнений успіхами І.Є. Забеліна, трохи підрісши, він, як і багато його односельців, узявся розкопувати кургани. Проте великих успіхів у цьому він не досяг⁵⁰. Реальність особи Л.П. Живиці підтверджується згадкою в записнику Д.Я. Яворницького. У нотатках початку 1900-х років серед збирачів старожитностей — згаданий «Живица Ларион из Ново-Николаевки» (так тоді називалося с. Чкалове)⁵¹.

Унікальне свідчення про грабування курганів у районі Чортомлика на початку ХХ ст. зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Відомий етнограф П. Рябков у 1910 р. збирав у м. Нікополь матеріали з історії чумацтва. Тут він познайомився з місцевими грабіжниками курганів. У листі до Ф. Вовка він дав дуже цікаву характеристику шукачів скарбів, методів, а також масштабів їхньої роботи⁵². Зважаючи на унікальність документу, наводжу його повністю, зберігаючи мову та пунктуацію оригіналу.

«Близ с. Ново-Николаевка Екатеринославской губ. и уезда в апреле 1910 г. я предпринял раскопку одного небольшого курганчика, как с целью ознакомиться с приемами и способами раскопок, практикующимися кладоискателями, так и для того, чтобы ближе с ними сойтись. Для этого я уговорил одного из них указать мне какую-нибудь могилку (курганчик) и в моем присутствии раскопать его. Могилка была указана среди множества других таких же, но уже раскопанных раньше кладоискателями. Эта могилка уцелела лишь потому, что находилась у всех на виду при большой дороге и кроме того не обещала ничего ценного для кладоискателей. — Уже много таких раскопали, говорит мой кладоискатель, та все чорт зна что! Это значит, что он не находил в них ни золота, ни серебра, что одно могло бы вознаградить за тяжелый труд, так как раскопки производятся по ночам осенью или даже зимою, и притом крадькома, чтобы никто не бачыв.

Заручившись надлежащим разрешением владельцев земли, мы отправились к могилке, захвативши с собою все необходимое: ведро и канат для вытаскивания земли, две-три лопаты — одну для копания, другую для выбрасывания земли, нож, щуп, свечу, спички, запас пищи и бутылку водки. Когда работают по ночам, берут с собой несколько лампочек крестьянского типа и гас (керосин). По мере углубления колодца (обычный способ проникать в могилы) лампы устанавливают в особо вырубленных в земле нишах. Лампы особенно необходимы, когда работы начинаются в подземных галереях и самих могильниках («склепах»), где происходит самый тщательный осмотр предметов, которые там находятся. Если замечают, что есть золото в виде мельчайших блесточек, чешичек, то землю просеивают. Такое внимание оказывается только золоту, на все остальное не обращается никакого внимания или “со злости”, что ничего не найдено ценного, все «троцят», ломают, портят и тут же оставляют и засыпают землей, редко что выносят наружу и то, лишь предметы из металла. Черепа, костяки, сосуды из глины меньше всего интересуют кладоискателей и никакой цены им им не придают. В последнее только время, когда по деревням начали разъезжать скупщики древностей, крестьяне начали осторожнее относиться к находкам.

Кладоискатель, с которым я познакомился в м. Никополе и предпринял раскопку могильника, резко отличается от своих многочисленных собратьев тем, что был хорошо грамотен, много читает и по развитию своему стоит выше заурядных крестьян, хотя сам был им. Уже достаточно будет сказано: у него имеется библиотечка более чем на сто рублей, и состоит она из книг преимущественно по истории Южной России, особенно по истории Запорожья и казачества, у него есть сочинения Эварницкого и, кажется, Скальковского, а также кой-что по археологии. Особенно его интересуют Запорожье. Он прекрасно знает все чем либо замечательные места по Чортомлику а также и самое местоположение двух сичей в с. Капуловке и с. Покровском. Будучи средней замужности крестьянином, он в то же время со страстью предается раскопке курганов, которых он на своем веку перепортил изрядное количество, подвергая свою жизнь опасности, быть раздавленным землею, быть заживо погребенным в каком-нибудь «склепу», куда его завлекла жажда золота, а то и

любопытство. Если верить ему и другим кладоискателям, при том способе раскопок, который он и его товарищи практикуют, весьма неудивительно если это и случится.

Нацупавши щупом* рушеную землю, кладоискатель начинает врываться в нее колодцем или идет миной, стараясь все время держаться рушеной земли в самой материке. Это значит напасть на самый ход, которым шли и хоронившие покойника. Дойдя до самой могилы (склепа), начинают ее очищать от земли пока не наткнутся на самого покойника.

Здесь начинается более тщательная работа в поисках за ценными предметами, которые обычно и находятся на этом покойнике или подле него. Если склеп не был заполнен землею, то это делается легко: ограничиваются одним осмотром скелета, роаясь в его костях; стенки, пол склепа оцупывают щупом или роятся в них — нет ли где замаскированного хода или заветного казана (котла) либо горщика с грошми. Если найдется замаскированный ход, начинается специальная торопливая работа при скудном освещении курящих ламп в спертном, удушливом воздухе. Это работа самая опасная, страшная и не для робкого человека. Познакомившись с психикой нескольких кладоискателей, с их суеверием, я удивляюсь их храбрости, решимости заниматься таким делом, где, по их представлениям, приходится иметь дело с самим чертякою, не любящим щупить. В другом месте я более подробно коснусь этой интересной стороны в жизни кладоискателей.

По уверению моего знакомого кладоискателя ему приходилось спускаться в землю до пяти саженьей и там находить склепы и разные ходы, комнаты (кімнаты), что лежали покойники по одному или по несколько вместе, а также иногда и кони. И такие колодцы и склепы бывают далеко не в самых больших «могилах» (курганах), но и в «средних» по величине.

Та могилка, которую я с ним раскопал, также состояла из колодца глубиною в 3 аршина и бокового склепа, где лежал покойник.

Могилка эта находится на левой стороне отвершка Казарки [відгалуження балки. — П.С.], впадающей в балку (речку) Чертомлык, у самой большой дороги идущей из м. Николая через с. Ново-Николаевку в г. Кременчуг, в двух верстах от вышеуказанного села. В 30 саженьях на северо-восток от этой могилки лежит довольно большая, но уже разрытая кладоискателями могила. Вообще эта местность богата большими и малыми, а особенно средней величины курганами. Замечу еще, что в 2—2,5 верстах отсюда находится и та знаменитая Чертомлыкская могила, откуда добыта серебряная ваза, хранящаяся ныне в Эрмитаже. Курган этот, как известно, был научно вскрыт еще в 1863 году.

Раскопанная нами могилка едва была заметна своею выпуклостью; в поперечнике она имела около четырех саженьей, вышины не более 3/4 аршина. Не смотря на тщательное исследование щупом и снятие земли в центре курганчика ничего не удалось открыть — везде была целина. Зато в юго-восточной стороне его мне удалось достать щупом рушенной земли и именно там, где по словам кладоискателя, не полагается быть ходу. Раскопавши этот ход мы нашли его сильно затрамбованным глиной в перемежку с черноземом. Форма его была овальная в 2 на 1,5 аршина в диаметре. На глубине 1,5 метра оказалась ступенька, ниже которой продолжалось углубление сильно затрамбованное черной землей с прослойками желтой глины. Здесь попадались куски земли с ясными следами трамбовки (вальків или праників по терминологии кладоискателя). На некоторых кусках, ближе находившихся ко входу в склеп, был черный налет, как бы от сажи. По объяснению того же кладоискателя, так часто бывает: это, говорил он, такие испарения, цвіль.

На глубине двух метров обнаружилась подошва самого колодца в цельном материке, а к СВ замечен был вход в боковую нишу, ведущую в склеп, где лежал скелет ребенка или подростка. Склеп был засыпан землею снизу доверху, а самый вход был сильно затрамбован почти чистой глиной. Склеп вырыт в чистом слое глины, в которой много гнезд «земляного сердца», если не ошибаюсь

* Щуп состоит из стального тонкого прута длиной аршина 2 с ручкой в виде кольца с острием, похожим на маленькое долото. Такой щуп при давлении на него довольно легко идет в землю. Употребляют и другие виды щупов.

известняка с кварцем. Щуп показал, что в его стенах нетронутый материк. Но есть некоторые намеки, что в этом же кургане скрыто еще другое погребение, но уже с другим ходом.

Глина которой заполнен был склеп не была утрамбована, но несколько умята, особенно в ногах. Она была несколько сыровата, что сильно способствовало порче костяка и предметов, найденных при нем. Труп положен был в вытянутом положении на спине прямо на материке, тщательно выровненном, а может быть и смазанном рудой глиной, следов которой, вследствие сырости, могло и не сохраниться, — положен он был головою к востоку, лицом вверх. От тяжести земли нижняя часть лица со сгнившими челюстями опустилась, зубы выпали и перемешались с землею; череп же лежал теменем вверх. Остальные кости хотя и сохранили свое относительное положение, но были настолько хрупки, что ломались от самого легкого соприкосновения к ним. Зубы, числом 24, считая и молочные, находились под черепом и у черепа. Браслетка бронзовая, совершенно истлевшая, с пустотою в середине (в виде трубочки) и с кувшинчиком на ней, вынута была первой и притом не мною, а кладоискателем. Когда я влез в склеп, то увидел часть обнажившегося черепа и плечо. С этого момента я уже сам работал над костяком, тщательно снимая землю и насыпая ее в ведро, которое затем вытягивалось наверх и содержимое его тщательно еще раз пересматривалось тремя лицами. Часть проволоки (ободка) от браслета была найдена мною на груди ближе к левому боку.

Бусы большие и малые были рассыпаны начиная от головы до пояса, а более мелкие до колен. Это дало повод кладоискателю заключить, что кроме ожерелья на шее, платье девочки было или украшено. Других каких либо предметов в склепе не оказалось, если не упомянуть о тех косточках грызунов, которые были найдены в глине, заполнявшей склеп.

Выбрать весь костяк я не мог, так как сырость и душный воздух в склепе не позволил мне там больше работать. Выборку ножных костей, начиная от колен, делал кладоискатель. По окончании его работы я вторично опустился в склеп и при свете свечи с ножом и щупом в руках исследовал его, но уже совершенно свободный от земли.

Верх, бока склепа не носили следов каких либо инструментов, так как от сырости глина обваливалась, нарушая тем самым первоначальные формы его.

— Оце, яка бідна могилка! сказав мой кладоискатель, не стоило и рыть...

Он и его товарищи были немало удивлены, когда я пожелал взять череп и кости. — На що все то вам? спрашивали они. От якби золото, або гроши, а то кістки! недоумевали они. Я уже выше сказал, что к костякам они относятся не то с боязнью, не то с презрением. При спешности работы, они троцят и ломают их, разбивают черепа, тут же их бросаю и зарывая землей; никогда не оставляют не зарытыми. Иногда их поражает величина ножных и ручных костей, тогда их сравнивают со своими. Случается, что особенно большие черепа уносят с собою для показа своим знакомым, и затем их или хоронят в земле или бросают в речку.

Судя по зубам, хорошо сохранившимся, это был субъект в возрасте не больше 5—6 лет.

По черепу, прекрасно сформированному, это долихоцефал, головной показатель которого приблизительно 72 с дробью. Для более точного измерения у меня не было инструментов.

Что касается роста, то этого не удалось установить более или менее точно. От головы до тазовых костей приблизительно 1 аршин, а весь рост около 7 четвертей.

Как череп, так и все кости [далі нерозбірливо. — П. С.] при этом, а только следующие предметы: 1) Остатки браслета с кувшинчиком. 2) Бусы крупные и мелкие. 3) Косточки грызунов. 4) «Земляное сердце».

Раскопка обошлась (подвода, наем людей, угощение) в четыре рубля.

22.8.1910 г.

П. Рябков

г. Елисаветград, Херс. губ., Вокзальная, 18.

Наведені в листі координати дають змогу точно визначити місце розкопок П. Рябкова. Ново-Миколаївка, або Чортомлицькі хутори, — це сучасне с. Чкалове.

Розкопаний курган знаходився в групі курганів Чортомлицької Близниці. Великий курган, який згадує П. Рябков поряд з розкопанам, — це і є Чортомлицька Близниця. Під час розкопок у 1984 р. було виявлено нищівне пограбування цього кургану великою ямою значної площі з верхівки кургану а також обвал катакомби на площі до 30 м². За знахідкою характерної пляшки пограбування датується другою половиною ХІХ — початком ХХ ст. Коротка згадка в листі свідчить про те, що при розкопках П. Рябкова в центральній частині кургану існувала яма, яка на час розкопок в 1984 р. запливла ґрунтом і була помітна на поверхні у вигляді незначного заглиблення на великій площі⁵³.

Наведений документ, за виключенням маленьких фантазувань автора, містить багато цікавих подробиць із практики скарбошукачів недавнього минулого і свідчить про їх високу кваліфікацію, набуту в процесі численних грабунків курганів, що, на жаль, дуже часто підтверджують сучасні розкопки.

¹ ДГС, II, с. 74—118.

² Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — Киев, 1991.

³ Мурзин В.Ю., Полин С.В., Ролле Р. Скіфський курган Тетянина Могила // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 85.

⁴ ДГС, II, с. 101, 107.

⁵ Там же. — С. 75.

⁶ Там же. — С. 117—118.

⁷ Там же. — С. 90—91, 107—115.

⁸ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 61.

⁹ Забелин И.Е. Скифские могилы. Чертомлыцкий курган // Древности. Труды МАО. — М, 1865. — Т. 1. — С. 84.

¹⁰ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 79, 396.

¹¹ ДГС, II, с. 75, 78, 85.

¹² Мурзин В.Ю., Буянтян Е.П., Махортых С.В., Николова А.В., Полин С.В. Отчет о раскопках Чертомлыцкой экспедиции в 1984 г. // НА ИА НАНУ, № 1984/33. — С. 24.

¹³ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 59—61.

¹⁴ Мурзин В.Ю., Ролле Р., Полин С.В., Николова А.В., Махортых С.В. Отчет о работе Чертомлыцкой экспедиции в 1985 г. // НА ИА НАНУ, № 1985/24. — Табл. 5.

¹⁵ Rolle R., Murzin V.Ju., Alekseev A.Ju. Königskurgan Čertomlyk. Ein skythischer Grabhugel des 4. vorshristlichen Jahrhunderts // Hamburger forschungen zur Archaologie. V.1. — 1997. — Mainz, 1998. — S. 61, 79. Abb. 23a.

¹⁶ Мозолевский Б.Н. Отчет за 1981 г. о доисследовании Чертомлыка // НА ИА НАНУ, № 1981/6. — С. 24.

¹⁷ Мозолевский Б.Н., Пустовалов С.Ж., Битковский О.В., Николова А.В. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции ИА АН УССР за 1979 г. // НА ИА НАНУ, № 1979/9. — С. 38; Мозолевский Б.Н. Отчет за 1981 г. ... , с. 22.

¹⁸ Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. (пошук історичних реалій) // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 5—7; Болтрик Ю.В. Про місце жіночих поховань в курганах скіфської еліти // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 33—35.

¹⁹ Лесков О. Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974. — С. 19; Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Огуз — курган скіфського царя кінця IV ст. до н. е. // Золото степу. Археологія України. — Київ; Шлезвіг, 1991. — С. 178.

²⁰ Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Могили скіфських царів... — С. 7.

²¹ Болтрик Ю.В. Про місце жіночих поховань... — С. 28.

²² Там само. — С. 34.

²³ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — Рис. 7, с. 27.

²⁴ Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Могили скіфських царів... — С. 7.

²⁵ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 79.

²⁶ Шульц М. Остеологическое исследование скелетов, найденных в кургане Чертомлык // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — Киев, 1991. — С. 337—338.

²⁷ Мурзин В.Ю., Ролле Р. Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортомлик // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 97; Мурзин В.Ю., Ролле Р. «Піраміди» степів — пасовиська потойбічного світу (Курган Чортомлик) // Золото степу. Археологія України. — Київ; Шлезвіг, 1991. — С. 176.

²⁸ ДГС, II, с. 117.

²⁹ Мозолевский Б.Н. Отчет за 1981 г. ... — С. 5—6.

³⁰ Макаренко Н.Е. Первый Мордвиновский курган // Гермес. — 1916. — № 12. — С. 271; Лесков А.М. Отчет о работе Каховской экспедиции ИА АН УССР в 1970 г. // НА ИА НАНУ, № 1970/36. — С. 2.

³¹ Эварницкий Д.И. (Д.И. Яворницкий). Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — Киев, 1995. — Ч. I, П. — С. 212, 225, 237, 272, 315—316, 326, 395.

³² АЛЮР, 1901, с. 224.

³³ Паллас П.С. Поездка во внутренность Крыма вдоль Керченского п-ова и на о. Тамань // ЗООИД. — 1883. — Т. 13. — С. 54, 58, 73—74; Марти Ю. Сто лет Керченского музея. — Керчь, 1926. — С. 1—2.

³⁴ Тизенгаузен В.Г. О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных // ЗООИД. — 1872. — Т. 8. — С. 399—401; К истории археологических исследований в южной России // ЗООИД. — 1889. — Т. 15. — С. 79—80, 85, 117, 135.

³⁵ Тизенгаузен В.Г. О сохранении... — С. 376.

³⁶ Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. — Киев, 1914. — С. 141.

³⁷ Смолин В.Ф. Краткий очерк истории законодательных мер по охране памятников старины в России // ИАК. — 1917. — Вып. 63. — С. 133.

³⁸ Брагинский И.Б. В поисках скифских сокровищ. — Л., 1979. — С. 51—53; Мозолевский Б.М. Скифский степ. — К., 1983. — С. 57—59.

³⁹ Марти Ю. Сто лет... — С. 20.

⁴⁰ Ястребова В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губ. // ЗООИД. — 1894. — Т. 17. — С. 128—174; Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. — Херсон, 1903; АЛЮР, 1901. — С. 42; 1905. — С. 53.

⁴¹ Терещенко А. Очерки Новороссийского края // ЖМНП. — 1853. — Ч. 79. — Отд. 2. — С. 11.

⁴² Карпенко-Карий I. Сто тысяч. Твори. — К., 1985. — Т. 1. — С. 335.

⁴³ Нейман Ц.Г. Разграбление большого кургана «Огюз» близ с. Нижние Серогозы Мелитопольского уезда // Киевская старина. — 1902. — № 4. — С. 169; Саломвасов Д. Могилы русской земли. — М., 1908. — С. 72; Chochorowski J., Skoryj S. The «collateral» (female) Burial at the Grate Ryzhanowka Barrow // Studies in ancient art and civilization. — Krakow, 1997. — Т. 8. — P. 71—92.

⁴⁴ Лесков О. Скарби... — С. 19—29.

⁴⁵ Нейман Ц.Г. Разграбление... — С. 159—172.

⁴⁶ Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. — Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — Киев, 1973; Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — Киев, 1973; Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — Киев, 1980.

⁴⁷ Мурзин В.Ю., Буятыня Е.П., Махортых С.В., Николова А.В., Полин С.В. Отчет... — С. 26.

⁴⁸ Мозолевский Б.Н., Николова А.В. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1980 г. // НА ИА НАНУ, № 1980/11. — С. 58.

⁴⁹ Черненко Е.В. Скифские курганы на Никопольщине // ЗОАО. — 1967. — Т. 2 (35). — С. 188.

⁵⁰ Мозолевский Б.М. Скифский степ... — С. 78—79.

⁵¹ Бозуш П.В. Записная книжка Дмитрия Ивановича Яворницкого. — Никополь, 2000. — С. 43.

⁵² Рябков П. Раскопка курганчика [у с. Ново-Николаевка Екатеринославского уезда Екатеринославской губ.] // НА ИА НАНУ, фонд Ф. Вовка, рукопис П. Рябкова, № В/70; Відомості про П. Рябкова. — Чечот М. Архів Павла Рябкова // Народна творчість та етнографія. — 1968. — № 1. — С. 109.

⁵³ Мурзин В.Ю., Буятыня Е.П., Махортых С.В., Николова А.В., Полин С.В. Отчет... — С. 24.

Одержано 10.03.2002

С.В. Полин

ОБ ОГРАБЛЕНИИ СКИФСКИХ КУРГАНОВ В РАЙОНЕ ЧЕРТОМЛЫКА

Анализируются и систематизируются сведения по конструкции грабительского хода в Чертомлыке. Чертомлык грабился дважды. В скифское время грабители ограбили Северную впускную могилу в северо-западном поле кургана, прокопали оттуда ход к центру кургана и вошли в камеру V Центральной гробницы. Значительные обвалы свода камеры помешали тщательному ограблению, а окончательный обвал свода камеры прервал грабеж, не дал возможности проникнуть в остальные камеры Центральной гробницы и привел к гибели одного из участников ограбления. Позднее ограбление произошло в конце XVIII — начале XIX в. и в целом

было безрезультатным. Поздние грабители, ничего не знаящие об устройстве погребений, не обнаружили камеры Северной могилы, а обвал грунта над камерой V, достигший толщи насыпи, не позволил проникнуть в другие подземелья Центральной гробницы. В результате такого стечения обстоятельств сокровища Чертомлыка в основном сохранились до раскопок И.Е. Забелина в 1863 г.

Отвергаются как беспочвенные гипотеза Ю.В. Болтрика о пересмотре назначения грабительского хода Чертомлыка и Северной могилы и в целом его интерпретация стратиграфии кургана Чертомлык.

Приводятся некоторые сведения по истории ограбления курганов в XIX — начале XX в. в Северном Причерноморье в целом и в районе кургана Чертомлык в частности, свидетельствующие о масштабности этого процесса. Впервые публикуемое письмо этнографа П.Рябкова 1910 г. содержит ценные характеристики грабителей того периода, методики и масштабов их работы.

S.V. Polin

AS TO THE ROBBERY OF THE SCYTHIAN BURIAL MOUNDS IN THE CERTOMLYK REGION

The article analyses and systematizes information about construction of robber sap in the Chertomlyk burial mound. Chertomlyk was robbed twice. In Scythian time robbers had robbed the northern entrance grave in the northern-western mound of burial, dug the sap from there to the middle of burial and entered the chamber #5 of the Central tomb. Sizable collapses of vault of the chamber had prevented thorough robbery, and the final collapse of vault of the chamber had broken off the robbery, given no possibility to penetrate into other chambers of the Central tomb and led to the death of one of accomplices of robbery. Later on the robbery took place at the end of 18th — at the beginning of 19th century and hadn't results as a whole. Later robbers knowing nothing about construction of burial didn't detect the chamber of the Northern grave, and the collapse of soil over the chamber 5, reaching the thickness of mound, prevented penetrating into the chamber 5 and other caves of Central tomb. In such a contingency treasury of Chertomlyk had saved as a whole till the excavation of I.E. Zabelin in 1863. It is rejected Ju. V. Boltrik's hypothesis about reconsideration of purpose of the robber sap of the Chertomlyk and the Northern grave as groundless one and his interpretation of stratigraphy of the Chertomlyk burial mound on the whole.

The article also deals with some information according to the history of robbery of the burial mounds in the 19th — at the beginning of 20th century on the northern coast area of the Black Sea as a whole, and on the region of Chertomlyk burial mound in particular indicative of dimensions of that process. Ethnographer P. Ryabkov's letter of 1910, which is published for the first time, contains valuable characteristics of robs of this period, methods and dimensions of their work.

В.М. Зубар

САРМАТИ, НАСЕЛЕННЯ ТАВРИКИ І ХЕРСОНЕС У I ст. н. е.

У статті розглянуто характер сарматських міграцій на Таврійський півострів протягом I ст. н. е. і наслідки цього процесу для пізньоскіфського населення, а також Херсонеса Таврійського.

У спеціальній статті вже було проаналізовано характер відносин пізньоскіфського царства з сарматами у II — на початку I ст. до н. е. На основі аналізу джерел було зроблено висновок, що сармати з II ст. до н. е. періодично здійснювали набіги в Таврику, а в період херсонесько-скіфських війн наприкінці II ст. до н. е. сарматський загін під проводом Тасія брав участь на боці скіфів, хоча поки що не

© В.М. ЗУБАР, 2003